

**ГРАМАТИКАЛІЗОВАНИЙ ФРЕЙМ "ПРИЧИНА"
В УКРАЇНСЬКІЙ І ТУРЕЦЬКІЙ МОВНИХ КАРТИНАХ СВІТУ
(ЗІСТАВНО-КОГНІТИВНИЙ І ПЕРЕКЛАДОЗНАВЧИЙ АСПЕКТИ)**

Вивчення когнітивного аспекту мови останніми роками набуло поширення як у Західній Європі й США, так і в колишніх республіках СРСР, надто ж у Росії (хоча й у багатьох в чому відмінних виявах). Відомі в усьому світі науковці, як-от: Є.С.Кубрякова, Й.А.Стернін, З.Д.Попова, О.Д.Шмельов, Т.В.Булигіна, В.Б.Касевич, М.Мінській, Ч.Філлмор, Дж.Лакофф, Р.В.Ленекер та ін. тією чи іншою мірою присвячують свою увагу лінгвокогнітивній проблематиці.

Лінгвокогнітивістика як напрям мовознавства, що вивчає когнітивні потенції мови, тобто здатність мови концентрувати, зберігати інформацію, набуту людством шляхом пізнання навколишньої дійсності (когніції) в процесі його історичного розвитку, слугувати засобом передачі цієї інформації від покоління в покоління, так само як і дотичні, менш "глобальні", але не менш науково значущі мовознавчі напрями (етнолінгвістика, етнопсихолінгвістика, лінгвокультурологія, теорія міжмовної комунікації тощо) поряд із функціоналізмом (часто у зв'язку з ним) виникли як відповідь вузькому структуралістичному підходові до вивчення лінгвальних явищ "у собі й для себе". Основне "опертя" перелічених лінгвістичних напрямів – це антропоцентричний чинник, тобто людина як своєрідна "вісь", навколо якої обертається мова й лише у зв'язку з якою мова може існувати; людина в усіх її виявах – індивідуальному й колективному (групи людей аж до цілих етносів).

Одним із засадничих теоретичних постулатів лінгвокогнітивного підходу до вивчення мови є її (мови) етноспецифічність (згадаймо "ідіоетнічні" концепти С.Й.Карцевського): мова відображує екстралінгвальну дійсність так, як її сприймають представники даного етносу – носії цієї мови; те, що способи дискретизації (сприйняття й членування) навколишньої дійсності можуть істотно варіювати у представників різних етносів, стає причиною відмінностей, подекуди істотних, між мовами на різних рівнях (навіть попри наявність певних універсальних елементів). Отже, лінгвокогнітивістика вивчає способи сприйняття й відображення за посередництвом мови явищ екстралінгвальної реальності представниками того чи іншого етносу (у лінгвістиці ці явища відомі під назвою "категоризація" і "концептуалізація").

Якщо ми зробимо невеликий екскурс в історію лінгвістичної науки, то побачимо, що ті ідеї, які покладені в основу сучасного лінгвокогнітивного й етнолінгвістичного підходів до вивчення мови, насправді не є новими й у "чистому" вигляді не є здобутками мовознавства 1990-х – 2000-х років; фактично сучасний погляд на мову у зв'язку з людиною й етносом (народом, "душею народу" тощо) ґрунтується на ідеях, які висловлював ще в ХІХ столітті видатний учений В. фон Гумбольдт; варто також згадати теорію мовної відносності Сепіра-Уорфа (у тій її частині, де йдеться про так званий "лінгвістичний релятивізм"). Теоретичне ж підґрунтя сучасної лінгвокогнітивістики закладалося у другій половині – кінці ХХ століття у працях відомих лінгвістів, чії призвища згадувалися вище.

Попри те, що когнітивний напрям у лінгвістиці досить важко назвати зовсім новим, і незважаючи на значну кількість теоретичних, методологічних і суто практичних праць, які досліджують когнітивні аспекти мови або окремих мов, не можна сказати, що в межах цього мовознавчого напрямку існує єдність у поглядах як на основні теоретичні поняття (на зразок концепту), так і власне на методику здійснення когнітивного аналізу (у зв'язку з цим див. [16]). Фактично кожен науковець або принаймні колектив науковців, які належать до однієї наукової школи, по-своєму підходять до процедури

когнітивного аналізу, і результати таких досліджень не завжди є однозначними. Додамо, що інколи можна побачити поєднання лінгвокогнітивного підходу з іншими мовознавчими напрямками – найбільш часто зустрічається синтез методологічних постулатів когнітивної й функціональної лінгвістики в різних виявах (див., наприклад, праці представників Санкт-Петербурзької школи функціональної лінгвістики [1;2; 20:89]).

Серед найбільш сталих (з погляду використання, але не з погляду дефініцій) понять лінгвокогнітивістики – поняття "концепт" (порівняймо в цьому контексті багатозначність дефініцій доволі поширеного в сучасній лінгвістиці терміна "дискурс"); те переважно спільне, що простежується в більшості дефініцій, – це сприйняття концепту як "одиниці невербального в своїй основі мислення" [16:6], хоча конкретні визначення, так само як і власне теоретичні підходи до розуміння цього явища й до способів і засобів його об'єктивзації за посередництвом мови, різняться (згадаймо, наприклад, психолінгвістичний підхід до визначення концепту [4], отождоження концепту й значення в працях деяких науковців; "лексичні" й "граматичні" концепти В.Б.Кашкіна [6:45-52] тощо). Нижче ми сформулюємо своє бачення окресленого кола проблем і висловимо вихідні методологічні позиції здійснюваного нами дослідження.

У граматичній системі будь-якої мови (принаймні звичної для нас як носіїв індоєвропейських мов) чи не найголовніше місце посідають ті засоби й відношення, які є пов'язаними з категорією часу; без наявності форм, що містять темпоральну складову (передовсім видо-часових і дотичних до них утворень), неможливо було б адекватно відобразити за посередництвом мовних засобів навколишню дійсність. З іншого боку, не можна сказати, що в багатьох мовах, навіть індоєвропейських, не кажучи вже про типологічно відмінні від них мови, скажімо – тюркські, система темпоральних форм, а також форм із темпоральною складовою (маються на увазі, наприклад, дієприкметники, дієприслівники та ін.) є достатньо вивченими не лише з позицій методології сучасного мовознавства, які були в загальних рисах описані вище, а навіть з погляду теоретичних підходів "традиційної" (тобто структурної) лінгвістики.

Якщо говорити про структурний аспект турецької мови, яка є одним з ключових об'єктів нашого дослідження, то навіть граматичний інструмент і регламент у наявних на сьогоднішній день теоретичних працях не є виписаними однозначно й можна побачити певну кількість розходжень між позиціями науковців, яких вважають класиками тюркології (А.М.Кононов, С.С.Михайлов, Ш.С.Айляров, П.І.Кузнєцов, С.М.Іванов та інші вчені), не кажучи вже про виявлення значної кількості лакун при порівнянні описаних у згаданих працях форм і тих, що реально зустрічаються в мовній практиці: частина з них залишилася поза межами класифікацій, а щодо класифікаційних критеріїв і сутності (структурних і семантичних характеристик) іншої частини можна дискутувати. Словом, розв'язання багатьох теоретичних проблем, запропоновані "традиційною" тюркологією, сьогодні не можуть вважатися задовільними. І найбільше таких незадовільних розв'язань є в тій частині, яка стосується категорій і форм, пов'язаних тією чи іншою мірою з категорією часу (і ширше – темпоральністю).

З огляду на такий стан речей ми поставили собі за мету дослідити ту частину системи турецької мови, яка пов'язана з реалізацією темпоральних і дотичних (аспектуальних, модальних тощо) відношень на ґрунті сучасних методологічних положень, тобто з'ясувати функціональні та когнітивні особливості темпорально-аспектуального комплексу турецької мови. Зважаючи на згадану вище наявність цілої низки вад і лакун в описі системи темпоральних форм сучасної турецької мови ми поставили перед собою два інтегральних завдання: 1) виявити й класифікувати сукупність мовних засобів, які реалізують темпоральні й дотичні відношення в сучасній турецькій мові. Для цього ми вдаємося до двоспрямованого функціонального методу [2:6], який передбачає рух від форми до змісту (перший етап) і від змісту до форми (другий етап); класифікація мовних засобів відбувається на ґрунті теорії функціонально-семантичних полів, під якими розуміється сукупність різнорівневих мовних засобів, які слугують для реалізації однієї семантичної категорії. В основі функціонального дослідження

перебувають принцип асиметричного дуалізму мовного знака (С.Й.Карцевський) і теорія "людського чинника" в мові [10;31]; сукупність виявлених функціонально-семантичних полів об'єднується в межах темпорально-аспектуального комплексу; 2) визначити особливості реалізації за посередництвом мовних засобів тих фрагментів екстралінгвальної дійсності, які пов'язані із всезагальною ідеєю часу. Тобто друга частина нашого дослідження спрямована на виявлення способів дискретизації навколишньої дійсності представниками турецького етносу (кожна така дискретна частина реалізується в мисленні й мовленні у вигляді концепту) й засобів об'єктивації цих фрагментів (концептів).

Зауважимо, що під терміном "концепт" ми маємо на увазі фрагмент екстралінгвальної дійсності, який на мисленнєвому рівні дискретизується певним етносом і відображується в мовленні за посередництвом відповідних формальних (граматичних, лексичних) засобів. Безумовно, з теоретичного погляду можна дискутувати щодо обсягу й глибини поняття "концепт" і щодо повноти його вираження мовними засобами (безсумнівно, глибини "ментального" й "мовного" концептів є неоднаковими, а про повноту реалізації концепту мовними засобами говорити не можна) – проте це не є завданням нашого дослідження. Сукупність однотипних концептів поєднується у межах фрейму (наприклад, ми можемо говорити про фрейм минулої дії або про фрейм другорядної дії, що передує головній). У свою чергу, концепти та їх сукупності (фрейми) утворюють концептуальну (мовну) картину світу даної мови. Зауважимо також, що об'єктивація концептів у мовленні (вербалізація) може відбуватися за посередництвом лексичних засобів (так звані "лексикалізовані концепти") і за допомогою граматичних засобів ("граматикалізовані концепти"). На сьогодні в лінгвістиці найбільш докладним студіям піддаються саме лексикалізовані концепти [3;5;7;11;12;13;15;17;18;30], тоді як дослідження граматикалізованих концептів поки що переважно перебувають на периферії лінгвістичних студій [6;19].

Закінчуючи екскурсу у методологію когнітивних досліджень, зауважимо таке: досвід демонструє, що найкраще виявлення особливостей концептуальних картин світу здійснюється на ґрунті порівняння (зіставлення) аналогічних фрагментів у різних мовах; особливо цінні результати дає дослідження типологічно відмінних мов, оскільки лише контрастивним методом можна виявити особливості концептуалізації екстралінгвальної дійсності представниками даного етносу відносно представників іншого етносу. Саме тому поряд із власне функціональним методом і методом концептуального аналізу ми вдаємося до зіставного вивчення турецької й української мов як мов типологічно відмінних. Деякі результати такого дослідження (на обох його етапах – інвентаризації й регламентації мовних засобів і виявлення їх функціональних особливостей і концептуального аналізу) були представлені в кількох наших попередніх наукових розробках [21–29].

У пропонованій статті ми зупинимось на групі концептів ПРИЧИНА, під якою розуміється дискретний фрагмент екстралінгвальної дійсності, будь-яким чином пов'язаний з ідеєю причини й, ширше, з причинно-наслідковими відношеннями. Ми розглядаємо групу концептів ПРИЧИНА (і причинність як семантичну категорію) у зв'язку з темпорально-аспектуальним комплексом, оскільки і в турецькій, і в українській мовах темпоральний компонент є властивим категорії причинності як другорядний семантичний елемент (порівняймо укр.: *через те, що я приходив / приходжу / приходитиму*; тур.: *geldiğim için / geleceğim için; gelmekte olduğum için / gelmiş olduğum için / gelecek olduğum için* і т.д.). Метою статті є визначити особливості на контрастивному рівні (схожості й відмінності) в способах концептуалізації причинних (причинно-наслідкових) відношень у турецькій і українській мовних картинах світу, а також у способах вербалізації групи концептів ПРИЧИНА у двох досліджуваних мовах.

Насамперед слід визначити сутність групи концептів ПРИЧИНА в турецькій та українській мовах; можемо сказати, що попри наявність відмінностей – інколи істотних – у концептуальних картинах світу обох мов, у відношенні сутності досліджува-

них концептів спостерігається доволі тісна схожість. Здійснений концептуальний аналіз дозволяє зробити припущення, що в обох мовах причину слід розглядати не просто як концепт, а як групу однотипних концептів (тобто концептуальний фрейм, або, за термінологією Кашкіна [6:45], концептуальну сферу), складові концепти якої відрізняються один від одної окремими (часто незначними) елементами смислу. У зв'язку з цим можемо говорити про такі концепти фрейму ПРИЧИНА: 1) причина, пов'язана з реалізацією дії, із наявністю темпорального компонента (*через те, що хто-небудь робив / робить / зробить що-небудь*); 2) причина, пов'язана з реалізацією дії, без наявності темпоральної складової (*через виконання ким-небудь чого-небудь*); 3) причина, пов'язана з реалізацією стану або спричинена ким-небудь (наприклад, *через вашу неуважність; через вас*).

Ці три концепти є ключовими в межах фрейму ПРИЧИНА; крім цього можна говорити про смисловий компонент причинності як складову інших концептів (наприклад концепт "другорядна дія, що пояснює спосіб реалізації головної дії, з наявністю причинної семантики"), а також про ускладнення концепту ПРИЧИНА додатковими семантичними компонентами (наприклад, для турецької мови – ускладнення смисловим компонентом "інтенція") – про це докладніше йтиметься нижче.

З іншого боку, попри схожості в багатьох аспектах сутнісних характеристик розгляданого концептуального фрейму в турецькій та українській мовах, можемо констатувати низку важливих формальних відмінностей у засобах його вербалізації. Почнемо з особливостей об'єктивації трьох ключових концептів, описаних вище, і зупинимося на початку на загальних характеристиках формальних засобів, які об'єктивують концепти ПРИЧИНА (у першій частині нашого дослідження ми об'єднували ці засоби у межах функціонально-семантичного поля причинності).

В українській мові набір формальних засобів, прототиповим для яких є значення причини, є доволі незначним порівняно з мовою турецькою. Можемо констатувати, що українській мові на позначення причини властиві переважно спеціальні синтаксичні утворення, які являють собою синтез лексичних і граматичних засобів, а саме: *через те, що* + дієслово у необхідній за смислом видовій і часовій формі; *у зв'язку з тим, що* + дієслово у необхідній за смислом видовій і часовій формі; *з цієї причини, що* + дієслово у необхідній за смислом видовій і часовій формі; *через* + віддієслівний іменник (нерідко в поєднанні з присвійними займенниками); *через* + іменник.

У турецькій мові набір засобів є на порядок ширшим; можемо говорити про винятково морфологічні, морфолого-синтаксичні (поєднання морфологічних форм з післяйменниками й іменниками) або суто синтаксичні засоби реалізації семантики причинності: дієприслівники, псеводієприслівники й дієприслівникові комплекси *-diğ i için, -diğından, -diğından dolayı, -acağı için, -acağından (dolayı)*; герундіальні комплекси *-ması sebebiyle; -ması nedeniyle*; іменник + післяйменник *...yüzünden*; іменник у висхідному відмінку + післяйменник *dolayı* (див. [24;26]).

Концепт "причина, пов'язана з реалізацією дії, із наявністю темпорального компоненту" в українській мові об'єктивується за посередництвом лексико-граматичних форм, які являють собою поєднання власне форми зі значенням причини (*через те, що...*; *у зв'язку з тим, що...*; *з цієї причини, що...*) з дієсловом у необхідній видовій і часовій формах. Отже, з погляду темпоральних характеристик можна говорити про реалізацію дії в одній з трьох часових площин, властивих українській мовній картині світу (минулий час – теперішній час – майбутній час), а з погляду аспектуальних характеристик – в одній з двох інваріантних реалізацій (доконаний вид – недоконаний вид) [25], наприклад (для дієслова *приходити / прийти* у третій особі однини чоловічого роду): *через те, що він приходив / прийшов; через те, що він приходить* (в українській мові, на відміну від турецької, видове протиставлення в площині теперішнього часу неможливе [25]); *через те, що він приходитиме / буде приходити / прийде* (про темпоральний компонент див.: [27;28]). Отже, фактично ми можемо говорити або про наявність декількох концептів, що відрізняються один від одного з погляду свого темпора-

льного наповнення (тобто своєрідне концептуальне поле), або ж про наявність одного концепту, який варіює за своїм темпоральним смыслом.

Аналогічний концепт (або ж група концептів, об'єднаних у межах концептуального поля) у турецькій мові вербалізується за посередництвом дієприслівників, дієприслівникових комплексів і герундіальних комплексів з прототиповим значенням причинності й наявністю додаткового семантичного компонента – темпоральності (точніше відносної темпоральності, або таксису [23]), наприклад (для дієслова *gelmek* у третій особі однини): *geldiği için; geldiğinden; geldiğinden dolayı*; можливість використання герундіальних комплексів для об'єктивації розглядуваного концепту пов'язана лише з їх поєднанням з перифрастичними формами [21;22], оскільки герундії самі по собі є індиферентними з погляду релятивно-часових (таксисних) характеристик, а як відомо, лише перифрастичні форми надають індиферентним з погляду темпоральних (таксисних) характеристик формам можливість набувати відповідні значення: *gelmiş olması nedeniyle* – *через те, що він (уже) прийшов*; *gelmekte olması nedeniyle / sebebiyle / dolayısıyla* (останній варіант для сучасної турецької мови є фактично нефункціональним) – *через те, що він приходить (і) перебуває в процесі приходження* тощо; використання перифрастичних форм не як смислорозрізнявальних (як у випадку з герундіальними комплексами), а як смислоуточнювальних засобів можливе й з іншими (наприклад, дієприслівниковими) утвореннями.

Додамо, що якщо в українській мові теоретично можливо вичленувати всю сукупність фактичних смислових реалізацій у вигляді окремих концептів (інше питання – чи є в цьому потреба), то в турецькій мові це є більш ніж проблематичним; саме тому ми воліємо говорити про концептуальне поле, в основі якого перебуває свого роду "інваріантний" концепт із значною кількістю (можливо й безліччю) фактичних смислових реалізацій – у нашому випадку йдеться про сукупність варіантів інваріантного концепту в плані варіювання за другорядними смисловими ознаками темпоральності, таксисності, аспектуальності (окремь або в комплексі в різних комбінаціях).

Можемо говорити про фактичну "безліч" варіантних реалізацій як на концептуальному, так і на формально-граматичному рівні (і не лише у даному конкретному вигляді), оскільки турецькому (і ширше – тюркському) типові мислення властива своєрідна "розмитість", яка знаходить вияв, безумовно, у мовній нормі й узусі. Можливість різноманітних комбінацій граматичних форм (засобів) для реалізації певних значень (об'єктивації певних концептів) з продукуванням повністю або частково синонімічних або малофункціональних (нефункціональних) утворень є характерною властивістю турецької мови (її – хоча й непрямо – відзначав і російський тюрколог К.М.Любимов, коли намагався інвентаризувати часові форми турецької мови, що йому власне не вдалося адекватно зробити [14]).

У зв'язку з розглянутими вище граматичними формами постає питання про їх статус і місце в складі функціонально-семантичного поля причинності. В українській мові ситуація є набагато простішою: насправді всі перелічені граматичні форми мають приблизно однаковий рівень функціональності і є фактично взаємозамінними; з певною часткою вірогідності можемо стверджувати (а швидше припускати), що форма *через те, що* є універсальнішою і більш властивою як усному мовленню (розмовному стилю), так і офіційному мовленню (офіційно-діловому, науковому стилям). З іншого боку, форми *у зв'язку з тим, що; з тієї причини, що* і дотична форма *на тій підставі, що* або лексеми *унаслідок (у результаті)*, оскільки є більш "офіційними" й, відповідно, менш властивими усному мовленню, хоча це твердження не можна вважати аксіомою.

У турецькій мові ситуація трохи складніша; по-перше, можемо говорити про стилістичну вагу згаданих форм – безперечним є те, що форма *-diği için* є універсальною для всіх стилів мовлення й одночасно є єдиною найбільш властивою усному мовленню формою з прототиповим значенням причинності. Інші форми є доволі нечастотними для розмовного стилю турецької мови. З іншого боку, форми *-diğından* і *-ması nedeniyle* можна вважати більш "офіційно наповненими" – вони частотніші для офі-

ційно-ділового й наукового стилів мовлення. По-друге, можна градувати ці форми за ознакою їх принципової функціональності; як ми зазначили вище, форма *-diği için* є найбільш частотною в аспекті використання в текстах будь-яких функціональних стилів, натомість форма *-diğindan dolayı* для сучасної турецької мови є доволі рідкісною, так само рідко її можна зустріти в сучасних текстах, форма *-ması sebebiyle* (згадаємо в цьому контексті архаїчні форми на зразок *-diği veçhiyle / veçhile*; див. інші архаїчні форми в граматиках А.М.Кононова [8;9], які зустрічаються в старих текстах, але не трапляються вже протягом тривалого часу в сучасній турецькій мові).

Другий з трьох розглянутих нами ключових концептів – причина, пов'язана з реалізацією дії без наявності темпоральної складової (через виконання ким-небудь чого-небудь) – в українській мові вербалізується за посередництвом тих самих лексичних (лексико-граматичних) форм з єдиною відмінністю, що поєднуються вони не з видовою й часовою формами (як у першому випадку), а з віддієслівними іменами, яким в українській мові не властива категорія часу (відносного часу / таксису), у зв'язку з чим неможлива градація варіантів за темпоральною (таксисною) ознакою, наприклад: *Через невчасне виконання Фондом державного майна зобов'язань щодо приватизації об'єктів державної власності державний бюджет недоотримав кошти в розмірі трьох мільярдів доларів.*

Аналогічний концепт у турецькій мові вербалізується насамперед за посередництвом герундіальних комплексів, які, як ми зазначали вище, самі по собі є індіферентними з погляду темпоральних (таксисних) характеристик. Істотною відмінністю герундіальних форм турецької мови від українських віддієслівних іменників є те, що перші завжди містять вказівку на особу-виконавця дії завдяки релятивному форманту, який є обов'язковим структурним елементом турецьких герундіальних комплексів: *Devlet Mali Teşkilatının kamu malını özelleştirme ile ilgili yükümlülüklerini vaktinde yerine getirememesi nedeniyle devlet bütçesi üç milyon dolar miktarında para alamadı.* Зауважимо разом з тим, що з погляду перекладу найбільш оптимальним еквівалентом українських форм із значенням причини є саме псеводієприслівники причини (*-diği için*) як найбільш універсальні й найбільш функціональні утворення з-поміж синонімічних форм.

Третій з основних концептів фрейму ПРИЧИНА – "причина, пов'язана з реалізацією стану або ситуація, спричинена третьою особою" – на відміну від двох описаних вище концептів, в українській мові об'єктивується лише за допомогою лексеми *через*, яка має прототипове значення причинності: *Саме через вас ми не змогли вчасно виконати цю роботу.* Безумовно, якщо ми поглянемо на проблему з позицій так званого "внутрішньомовного перекладу" і трансформаційного підходу, то не можемо не зауважити, що реалізація розглядуваного концепту можлива й за допомогою інших синтаксичних структур, ядром яких можуть бути лексеми *причина* або *спричиняти*, наприклад: *Саме ви стали причиною того, що ми не змогли виконати цю роботу вчасно* або *Саме ви спричинили те, що ми не змогли виконати цю роботу вчасно.*

У турецькій мові номенклатура засобів об'єктивації третього концепту – у зв'язку з тим, що він не пов'язаний з дією, а лише зі станом або ситуацією, спричиненою третьою особою – є значно обмеженішою порівняно з двома попередніми концептами. Фактично можливе використання лише двох формальних засобів для об'єктивації розглядуваного концепту: післяйменник *yüzünden* (це лексема, яка в сучасній турецькій мові має службовий статус і сполучається з основним відмінком іменника, а коли йдеться про займенники, то використовується посесивна конструкція) або сполучення післяйменника *dolayı* з іменником у висхідному відмінку, цей варіант є порівняно нечастотним. Приклад: *Sizin yüzünüzden bu işi vaktinde bitiremedik.*

Вище ми згадували про "внутрішньомовний переклад" і трансформаційний підхід. Без сумніву, аналогічна ситуація, хоча й не з такою частотністю, властива й турецькій мові; разом з тим привертає до себе увагу той факт, що при фактично повній функціональній і прагматичній еквівалентності наведених вище форм (конструкцій) в українській мові, у турецькій не можна говорити про таку відповідність. Наприклад, синтак-

сичні конструкції, в яких об'єктивуються концепти ПРИЧИНА, побудовані на основі презенсного дієприкметника й аналітичних дієслів *sebeper olmak, sebebiyet vermek, yol açmak*, імплікують інтенсифікацію значення й акцентуацію котроїсь із частин висловлення, тобто при смисловій еквівалентності висловлення маємо відмінності в його конотативному забарвленні, а значить і в прагматичних характеристиках (порівняймо: *Sizin yüzünüzden bu işi vaktinde bitiremedik – Ми не виконали цю роботу вчасно через вас і İş vaktinde bitiremememize sebep olan sizsiniz – Саме через вас ми не змогли закінчити цю роботу вчасно*). Аналогічні прагматичні характеристики має й інша трансформована синтаксична структура – висловлення з тими самими лексичними елементами, що й у попередньому випадку, але без наявності дієприкметникової конструкції, наприклад: *Bu işi vaktinde bitiremememize siz yol açtiniz*, проте таке речення є трохи "неадекватним" з погляду мовної грамотності й сприймається носієм мови як *devrik cümle* (тобто щось на зразок інверсованого речення зі зміщенням смислу).

Додамо також, що в усіх трьох випадках концептуально ми маємо справу з однаковою ситуацією (в основі якої лежить ПРИЧИНА дії, стану, ситуації) з неістотними відмінностями, у зв'язку з чим можливі й певні "зсуви" у використанні формальних засобів для вербалізації концептів фрейму ПРИЧИНА; так, можливі трансформації, в основі яких лежить принципова схожість концептів "причина, пов'язана з дією" і "причина, пов'язана зі станом (що виник унаслідок дії)": *Çerez vashu neuvajñnist... – Çerez me, ço vi buli neuvajñnist... – Dikkatsizliđiniz yüzünden – Dikkatsiz olduđunuz için... (Dikatli olmadıđınız için...)* тощо.

Як в українській, так і в турецькій мовних картинах світу існують концепти, пов'язані з реалізацією причини, в структурі яких причинна складова є другорядною (супровідною); переважно в такому випадку йдеться про другорядну дію, яка супроводжує головну (передусє їй) і є пов'язаною з нею причинно-наслідковим зв'язком. Разом з тим між цими фрагментами концептуальних картин української і турецької мов існує низка відмінностей. Передовсім можемо говорити про імпліцитний характер причинної складової в описуваних концептах в українській мовній картині світу (наприклад, у висловленні *He побачивши червоного світла, він вискочив на дорогу* основною смисловою характеристикою концепту другорядної дії є таксис (тобто в нашому випадку передування другорядної дії основній: *коли він вискочив на дорогу?*), а імплікованими, але такими, що можуть бути експлікованими, є спосіб дії (*як вискочив?*) і причинність (*чому вискочив?*). В українській мові засобом вербалізації таких концептів (фрейм "другорядна дія", концепти з основною таксисною складовою і з низкою другорядних смислових елементів, як-от: спосіб дії, причинність, допустовість тощо) є дієприслівники [24;26], набагато рідше дієприкметники. Разом з тим зазначимо, що в українській мові на відміну від турецької – про це буде сказано нижче – попри можливість експлікації додаткових смислів у цьому немає фактичної потреби, оскільки обмеженість формальних засобів їх об'єктивації фактично робить таку операцію позбавленою сенсу, відповідно для носія мови другорядні смисли не є релевантними.

У турецькій мові ситуація більш ускладнена, на що вказує і наявність набагато більшого набору формальних засобів реалізації концептів фрейму ДРУГОРЯДНА ДІЯ: можемо говорити про концепти "другорядна дія, що відбувається безпосередньо перед головною, з наявністю причинно-наслідкового зв'язку", "другорядна дія, що відбувається одночасно з головною і характеризує її з погляду способу реалізації, з наявністю причинно-наслідкового зв'язку" і т.д. (таких концептів доволі багато).

Погляньмо насамперед на формальні граматичні засоби (йдеться про ті утворення, що позначають другорядну дію), які, окрім свого прототипового значення, мають також другорядні характеристики, пов'язані із семантикою причинності. У системі дієприслівників турецької мови наявні два утворення, для яких значення причинності є другорядним і часто експліковуваним, а саме: дієприслівник попередньої дії *-ince* і заперечний дієприслівник способу дії *-meyerek*.

За посередництва дієприслівника попередньої дії насамперед вербалізується концепт "другорядна дія, що передує головній і пов'язана з нею причинно-наслідковими відношеннями", наприклад: *Çocuk annesini görünce gülmeye başladı* – *Дитина, побачивши матір, засміялася*. Концептуальний аналіз дозволяє нам вичленувати в структурі цього концепту два смислових компоненти – передування дії і причини. Разом з тим названий концепт не є єдиним, який есплікується за допомогою дієприслівника попередньої дії; іншим концептом є "другорядна дія, що безпосередньо передує головній", причому в інвентарі граматичних засобів турецької мови – на відміну від української, яка під цим кутом зору є значно біднішою – наявні декілька дієприслівників (псевдо-дієприслівників), за допомогою яких об'єктивується цей концепт (їх аналіз не є завданням нашої статті, тому ми визначаємо це як перспективу досліджень на майбутнє).

Іншим концептом, що належить до фрейму "другорядна дія" із смисловим компонентом "причина", є концепт "другорядна заперечна дія, що пояснює спосіб реалізації головної дії, з наявністю причинної семантики", причому в даному разі аналізований концепт може ускладнюватися додатковим елементом смислу – одночасна дія / попередня дія. У зв'язку із згаданими концептами варто розглянути все концептуальне поле, яке інтегрує ці концепти: а) другорядна дія, що передує головній і пояснює спосіб її реалізації; б) другорядна заперечна дія, що передує головній і пояснює спосіб її реалізації; в) другорядна дія, що є одночасною головній і пояснює спосіб її реалізації; г) другорядна заперечна дія, що є одночасною головній і пояснює спосіб її реалізації; д) другорядна заперечна дія, що передує головній і пояснює спосіб її реалізації, з наявністю причинної семантики; е) другорядна заперечна дія, що є одночасною головній і пояснює спосіб її реалізації, з наявністю причинної семантики. Усі ці концепти вербалізуються передусім за посередництвом групи дієприслівників способу дії (ми кажемо "передусім", тому що дієприслівники способу дії аж ніяк не є єдиним засобом об'єктивації розглядуваних концептів): *-erek*, *-meden*, *-meyerek*; згадаймо про формальні засоби, які вербалізують (або можуть вербалізувати) схожі концепти, які відрізняються незначними елементами смислу: дієприслівник супровідної дії, дієприслівник-зв'язка і його заперечна форма, низка дієприслівників попередньої дії тощо.

Оскільки в даному випадку йдеться про концептуальне поле, визначальним чинником є суб'єктивна інтерпретація мовцем ситуації, що є предметом висловлення; зважаючи на рухомість межі між переліченими концептами, можемо констатувати, що один і той самий концепт залежно від того, як саме мовець сприймає ситуацію, про яку він говорить, може реалізовуватися за посередництвом різних формальних засобів – подібної ситуації немає в українській мові, оскільки українській концептуальній картині світу не властиві концептуальні поля (в описаному вище розумінні). Порівняймо приклади: *Zorluklara dayanamayarak intihar etti* – *Не витримавши труднощів, він наклав на себе руки* (імплікуються попередність другорядної дії, заперечність дії, причинно-наслідковий зв'язок між двома діями); *Milletvkilleri parlamento binasında toplanamadan (toplanamayarak) başkan oturuma son verdi* – *досл. *Народні депутати не змігши зібратися в будинку парламенту, спікер закрив засідання* (за допомогою заперечно-причинного дієприслівника імплікується причинно-наслідковий зв'язок): *Çоли депутаты / через те, що депутаты не змогли зібратися в будівлі парламенту, спікер закрив засідання*. Таких специфічних випадків у турецькій мові доволі багато, зокрема й у зв'язку із різного типу дієприслівниками, які, поряд із дієприкметниками, є основним засобом вербалізації концептів фрейму "другорядна дія", у зв'язку з чим можемо зазначити, що вони потребують окремого всебічного дослідження.

Насамкінець згадаймо про ускладнення концептів фрейму ПРИЧИНА у турецькій мовній картині світу додатковими смислами; вище ми згадували про концепт "причина, пов'язана з реалізацією дії, із наявністю темпорального компонента", проте в турецькій мовній картині світу, на відміну від української, стосовно площини майбутнього часу немає власне концепту "причина, пов'язана із реалізацією дії в площині майбутнього часу", а наявний лише концепт "причина, пов'язана з інтенцією щодо реалізації

в площині майбутнього часу"; загалом можемо констатувати, що турецькій мовній картині світу майже не властиве сприйняття майбутньої дії з повною впевненістю в її здійсненні (за винятком одного концепту "майбутня закономірна дія", який майже не трапляється в спілкуванні на побутовому рівні [28]); найчастіше йдеться або про потенційну дію, або ж про дію інтензивну; це чинне як для фрейму ГОЛОВНА ДІЯ, концепти якого вербалізуються за посередництвом видо-часових і дотичних до них форм, так і фрейму ДРУГОРЯДНА ДІЯ, концепти якого об'єктивуються за посередництвом дієприслівників, дієприкметників і дотичних форм. Відповідним є і розглядуваний концепт фрейму ПРИЧИНА, який реалізується за посередництвом псеводієприслівника *-acağı için: Ahmet yarın İstanbula geleceği için tüm işlerimi bırakacağım, onu hava limanında karşılayacağım* – Оскільки Ахмет завтра приїжджає (збирається приїхати, має намір приїхати) до Стамбула, я кидаю (збираюся кинути) всі свої справи і зустрічатиму (збираюся зустрічати) його в аеропорту.

Доладне вивчення дієприслівників, дієприкметників та утворених на їх основі граматичних комплексів – їх семантики, комунікативних функцій, а також "концептуального наповнення" (тобто тих концептів мовних картин світу української і турецької мов, які вербалізуються за посередництвом згаданих формальних засобів) – є завданням наших подальших досліджень.

Література:

1. Бондарко А.В. Теория значения в системе функциональной грамматики. На материале русского языка. – М., 2002.
2. Бондарко А.В. Функциональная грамматика. – М., 1984.
3. Воркачев С.Г. ЛЮБОВЬ как лингвокультурный концепт. – М., 2007.
4. Залевская А.А. Психолингвистический поход к проблеме концепта // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж, 2001. – С. 36–44.
5. Зализняк А. А., Левонтина И.Б., Шмелев А.Д. Ключевые идеи русской языковой картины мира. – М., 2005.
6. Кашкин В.Б. Универсальные грамматические концепты // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж, 2001. – С. 45–52.
7. Кирилина А.В. МУЖЕСТВЕННОСТЬ и ЖЕНСТВЕННОСТЬ как культурные концепты // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж, 2001. – С. 141–148.
8. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. – М.; Л., 1956.
9. Кононов А.Н. Грамматика турецкого языка. – М., 1941.
10. Кубрякова Е.С., Шахнарович А.М., Сахарный Л.В. Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи. – М., 1991.
11. Лаенко Л.В. Национальная специфика репрезентации концепта СОЛЕНЬИЙ в русском и английском языках // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж, 2001. – С. 139–141.
12. Листопад-Правда Ю.Т. Концепт БОГ в языковом сознании русского народа // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж, 2001. – С. 93–102.
13. Лукашкова О.Ю. Концепт ДРУГ в русском языке // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж, 2001. – С. 136–139.
14. Любимов К.М. Система грамматических времен в современном турецком языке // Советская тюркология. – 1970. – № 2. – С. 44–63.
15. Медведева А.В. Концепт ДОМ в русской и английской концептосферах // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж, 2001. – С. 102–106.
16. Методологические проблемы когнитивной лингвистики. Научное издание / Гл. ред. И.А.Стернин. – Воронеж, 2001.
17. Ракитина О.Н. Концепт МОРЕ в русском фольклоре // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж, 2001. – С. 119–121.
18. Рудакова А.В. Методика описания содержания концепта БЫТ в русском языке // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж, 2001. – С. 121–126.
19. Рылов Ю.А. Аспекты языковой картины мира: итальянский и русский языки. – М., 2006.
20. Селіванова О.О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики. – К., 1999.

21. *Сорокін С.В.* До проблеми перифрастичних форм турецького дієслова // Мова і культура. – 2007. – Вип. 9. – Т. VI (94). – С. 265–273.
22. *Сорокін С.В.* Засоби дискретної реалізації аспектуальних функцій у турецькій мові та українській дієслівний вид (функціонально-типологічний аспект) // Семантика мови і тексту. Матеріали ІХ міжнародної науково-практичної конференції. – 2006. – С. 413–417.
23. *Сорокін С.В.* Категорія таксису в різносистемних мовах // Проблеми семантики слова, речення та тексту. – 2007. – Вип. 18. – С. 101–106.
24. *Сорокін С.В.* Проблема визначення меж категорії дієприслівника в турецькій мові // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія "Філологія". – 2007. – Т.10. – Вип. 1. – С. 120–127.
25. *Сорокін С.В.* Проблема інваріантності-варіативності в межах функціонально-семантичного поля аспектуальності в турецькій, російській та українській мовах // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського національного лінгвістичного університету. – 2006. – Вип.12. – 122–130.
26. *Сорокін С.В.* Система дієприслівників часу в турецькій та українській мовах у зіставному аспекті // Проблеми семантики слова, речення та тексту. – 2006. – Вип. 17. – С. 323–332.
27. *Сорокін С.В.* Турецький аорист та еквівалентні засоби української мови: функціонально-типологічний аспект // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія "Філологія". – 2005. – Т. 8. – №2. – С. 283–292.
28. *Сорокін С.В.* Функціонально-комунікативні характеристики системи футуральних видо-часових форм турецької мови // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського національного лінгвістичного університету. – 2005. – Вип. 11. – С. 172–180. ▲
29. *Сорокін С.В.* Функціонально-семантичне поле модальності в турецькій та українській мовах // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського національного лінгвістичного університету. – 2006. – Вип. 13. – С. 6–16.
30. *Хорошунова И.В.* Концепт ПОЛЬЗА в современном русском языке // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж, 2001. – С. 129–132.
31. *Штелинг Д.А.* Грамматическая семантика английского языка. Фактор человека в языке. – М., 1996.